

WOJCIECH KUCHARSKI
Wrocław
ORCID 0000-0002-1599-5659

RĘKOPIS ORĘDZIA BISKUPÓW POLSKICH DO BISKUPÓW NIEMIECKICH AUTORSTWA ABPA BOLESŁAWA KOMINKA

Badania nad historią, okolicznościami powstania i wreszcie znaczeniem w procesie pojednania polsko-niemieckiego Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich trwają już prawie 30 lat¹. Dyskusję naukową na ten temat rozpoczęli Piotr Madajczyk² i Edith Heller³ w 1990 r. Wśród późniejszych prac warto wyróżnić opracowanie Karla-Josepha Hummela⁴, oparte w dużym stopniu na niemieckich archiwach kościelnych, wydawnictwo Roberta Żurka, Bazyla Kerskiego i Roberta Kyci⁵, którzy ukazali Orędzie w kontekście polsko-niemieckich działań pojednawczych, prace piszącego te słowa⁶, który jako pierwszy wydał krytycznie tekst Orędzia opierając go na podpisanym przez polskich biskupów maszynopisie, który jest przechowywany

---

¹ Przed 1990 r. dominowały wydawnictwa o charakterze publicystycznym i wspomnieniowym zob. przede wszystkim: W. Dirks, *Die Kirche greift ein. Drei 1965 er Modelle politischer Mahnungen*, „Frankfurter Hefte” 1965, nr 12, s. 819-82; H. Stehle, *Der Vatikan und die Oder-Neiße-Grenze*, „Europa-Archiv” 1972, nr 16, s. 559-566; Idem, *Seit 1960: Der mühsame katholische Dialog über die Grenze [w:] Ungeöhnliche Normalisierung. Beziehungen der Bundesrepublik Deutschland zu Polen*, wyd. W. Plum, Bonn 1984, s. 155-178.

² P. Madajczyk, *Przebaczamy i prosimy o przebaczenie...*, „Więź” 1990, nr 9, s. 112-124; Idem, *Annäherung durch Vergebung. Die Botschaft der polnischen Bischöfe an ihre deutschen Brüder im Hirtenamt vom 18. November 1965*, „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte” 1992, nr 40, s. 223-240; P. Madajczyk, *Na drodze do pojednania. Wokół orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 roku*, Warszawa 1994.

³ E. Heller, *Dokument świętej naiwności*, „Res Publica” 1990, nr 4, s. 52-65; eadem, *Macht Kirche Politik. Der Briefwechsel zwischen den polnischen und deutschen Bischöfen im Jahre 1965*, Mainz 1992.

⁴ K.-J. Hummel, *Der Heilige Stuhl, deutsche und polnische Katholiken 1945-1978*, „Archiv für Sozialgeschichte” 2005, t. 45, s. 165-214 (szczególnie s. 195-206).

⁵ B. Kerski, T. Kycia, R. Żurek, „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. *Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku. Geneza – kontekst – spuścizna*, Olsztyn 2006.

⁶ W. Kucharski, *Najważniejsze źródła archiwalne w badaniach kulis powstania Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich*, [w:] *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek, prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2009, s. 165-179; *Orędzie biskupów polskich do ich niemieckich braci w chrystusowym urzędzie pasterskim*, oprac. W. Kucharski, konsultacja filologiczna J. Giel, P. Przybylska-Moskwa, [w:] *Ibidem*, s. 383-430.

w *Historisches Archiv des Erzbistums Köln*⁷, rocznicową monografię zbiorową *Pojednanie i polityka*⁸, w której ukazano polsko-niemieckie inicjatywy pojednawcze na tle polityki odprężeniowej oraz ostatnie pracowanie Sewerina Gawlitty⁹, który uwzględnił materiały przechowywane w kilku kościelnych archiwach niemieckich. Niemniej, żaden z powyższych badaczy nie wykorzystał w swoich dociekaniach najważniejszego źródła, a mianowicie rękopisu Orędzia, które dotąd pozostawało nieznanne.

FORMA, DATA I OKOLICZNOŚCI POWSTANIA ŹRÓDŁA

Rękopis przechowywany jest w nieuporządkowanym archiwum Polskiego Papieskiego Instytutu Kościelnego w Rzymie¹⁰. Warto przy tym zaznaczyć, że nie chodzi o archiwum zakładowe, ale o zbiór materiałów, który należy uznać za archiwum historyczne Instytutu przechowywany obecnie w bibliotece/czytelni Instytutu. Materiały te są dość poprawnie przechowywane, ale nieuporządkowane i nieusystematyzowane. Nie jest jasne, czy dokumentacja do konkretnych teczek została przyporządkowana przez wytwórcę, czy później, przez pracowników Instytutu. Niemniej sposób opisu i wykorzystane tecki aktowe sugerują, że dokumentacja przechowywana była w taki sposób jak obecnie przez wytwórcę od lat 60. XX w. Bez wątplenia po latach tecki z historyczną dokumentacją wtórnie umieszczono w segregatorach i pudłach archiwalnych. Znaczna część dokumentacji to korespondencja wieloletniego rektora instytutu ks. prał. Franciszka Mączyńskiego. Co najmniej 7 teczek zwiera dokumentację kard. Bolesława Kominka. Związane jest to z tym, że abp. Bolesław Kominek podczas swoich podróży do Rzymu zawsze zatrzymywał się w Instytucie, gdzie miał do dyspozycji odpowiedni apartament. Można przypuszczać, że pewnych materiałów nie chciał przywozić do Polski, szczególnie po rozpoczęciu przez władze nagonki na biskupów w związku z Orędziem do biskupów niemieckich¹¹.

Interesujący nas rękopis przechowywany jest w tezcze oznaczonej tylko datą „1965” i umieszczonej w segregatorze opisanym jako „Korespondencja”¹². W tezcze przetrwało wiele materiałów z IV sesji Soboru Watykańskiego II autorstwa abp. Bolesława Kominka. Materiały te nie są paginowane. Orędzie znajduje się na 20 kartach

⁷ Historisches Archiv des Erzbistums Köln, sygn. R 32048/65.

⁸ *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll, et al., Warszawa 2010.

⁹ S. Gawlitta, „Aus dem Geist des Konzils! Aus der Sorge der Nachbarn!”. *Der Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe von 1965 und seine Kontexte*, Marburg 2016.

¹⁰ Odkrycia tego dotąd nieznanego rękopisu dokonałem wspólnie z dr. Andrzejem Jerie, podczas kwerendy w Polskim Papieskim Instytucie Kościelnym w Rzymie [dalej PPIK] 23 V 2019 r. W dalszej części tekstu rękopis ten będę cytował jako: B. Kominek, *Gemeinsamer Hirtenbrief der polnischen Bischöfe an ihre deutschen Brüder im Christi Hirtenamt*, rkps.

¹¹ R. Żurek, *Bolesław Kominek – autor orędzia pojednania biskupów polskich*, [w:] *Pojednanie i polityka...*, s. 62.

¹² PPIK, Korespondencja. Jeszcze w 2019 r. planowane są prace porządkowe w archiwum PPIK, co zapewne wpłynie na sposób oznaczania poszczególnych jednostek archiwalnych.

formatu A4 zapisanych jednostronnie (autor odręcznie ponumerował karty w górnej ich części od 2 do 20, brak numeru na pierwszej karcie). Autor używał pióra atramentowego, pisał w języku niemieckim tzw. kurrentą z wyraźnymi naleciałościami pisma humanistycznego. Litery są równomiernie nachylone pod kątem ok. 60°. Pismo jest dość staranne i czytelne.

Wyraźnie widać, że rękopis powstał w jednym momencie, a następnie był kilkakrotnie poprawiany pod względem stylistycznym, ortograficznym i merytorycznym. Główne zmiany merytoryczne polegały na dopisaniu na marginesie trzech obszerniejszych fragmentów tekstu:

– „Darin besteht auch wohl der allertiefste Unterschied zwischen echter christlicher Kulturmission und dem sogenannten, zu Recht verpönten Kolonialismus”¹³;

– „In den schwersten politischen und geistigen Nöten des Volkes, in seiner jahrhundertelanger Zerissenheit sind die katholische Kirche und die Heilige Jungfrau immer der Rettungsanker und das Symbol der nationalen Einheit des Volkes geblieben, zusammen mit der polnischen Familie. In allen Freiheitskämpfen während der Unterdrückungszeit gingen die Polen mit diesen Symbolen auf die Barrikaden, die weissen Adler auf der einen Seite – die Mutter Gottes auf der anderen. Die Devise war immer: «für Eure und unsere Freiheit»”¹⁴;

– „Wir sollten einander öfters besuchen um unsere beiderseitige Verhältnisse besser kennen zu lernen. Das alles sind wohl christliche Werke der geistigen Barmherzigkeit, die wir einander schuldig sind – und zwar in aller moderster, ganz aktueller Fassung”¹⁵.

Wydaje się, że wszystkie zmiany wprowadzane były niewiele później po napisaniu tekstu, możliwe, że w ciągu kilku godzin. Zapisane są tym samym piórem. Jedynie na pierwszej karcie znajdują się nieznaczne dopiski i podkreślenia poczynione czerwonym długopisem. Tekst nosi datę: „Dezember 1965” – jest to założony przez autora moment wystosowania listu do biskupów niemieckich. Zachowane kolejne wersje Orędzia dowodzą, że data taka znajdowała się na pewno na dwóch, do dzisiaj nieznanach, wersjach Orędzia (rękopiśmiennej – pierwsza redakcja i maszynopiśmiennej z odręcznymi dopiskami abp. Bolesława Kominka – druga redakcja)¹⁶. Datę „November” wprowadzono na pewno przed 27 października 1965 r. Zatem datowanie powstania rękopisu należy umieścić przed końcem października¹⁷. Dodatkowo porównując zachowany rękopis z uwagami biskupa Kowalskiego należy przyjąć, że powstał on jeszcze przed owymi uwagami, zatem przed 24 października 1965 r.¹⁸ Na dokładniejsze określenie momentu powstania Orędzia pozwalają dwa dodatkowe źródła. Mianowicie relacja ks. Zdzisława Seremaka oraz pocztówka wysłana przez

¹³ Cytuję bez zaznaczania skreśleń i korekt na rękopisie. PPIK, *Gemeinsamer Hirtenbrief der polnischen Bischöfe an ihre deutschen Brüder im Christi Hirtenamt*, Dezember 1965, rkps., k. 10.

¹⁴ *Ibidem*, k. 17.

¹⁵ *Ibidem*, k. 20.

¹⁶ Obie wersje znajdują się w teczce „1965” przechowywanej w PPIK.

¹⁷ *Orędzie biskupów polskich do ich niemieckich braci w chrystusowym urzędzie pasterskim*, oprac. W. Kucharski, konsultacja filologiczna J. Giel, P. Przybylska-Moskwa, [w:] *Wokół Orędzia...*, s. 385, 386, przyp. 1.

¹⁸ W. Kucharski, *Najważniejsze źródła...*, s. 172-173, 177.

Bolesława Kominka do ks. Mączyńskiego. Według relacji ks. Seremaka, który pełnił rolę sekretarza abp. Kominka w Rzymie, wrocławski biskup napisał Orędzie w domu siostr elżbietanek we Fiuggi pod Rzymem¹⁹. Natomiast w spuściznie ks. Franciszka Mączyńskiego przechowywanej w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku zachowała się kartka pocztowa wysłana przez abp. Kominka właśnie z Fiuggi, datowana na 8 października 1965 r., w której nadawca informuje, że obok wypoczynku wiele pracuje i prosi o samochód powrotny do Rzymu na 13 października²⁰. Konfrontując te źródła z zapiskami *Pro memoria* prymasa Stefana Wyszyńskiego wiemy, że jeszcze 5 października abp Kominek był w Rzymie²¹. Wiemy również, że wrocławski biskup nie uczestniczył w posiedzeniu polskich Ojców Soborowych w Rzymie 7 października²². Powyższe informacje wskazują, że badany przez nas rękopis powstał między 7 a 13 października 1965 r.

AUTOR

Rękopis nie został podpisany imieniem i nazwiskiem autora. Nie ma jednak żadnej wątpliwości, że napisany został ręką Bolesława Kominka. Dysponujemy wieloma próbkami pisma wrocławskiego biskupa i analiza grafologiczna nie pozostawia w tej materii żadnej wątpliwości. Dodatkowo warto zauważyć, że interesujący nas dokument znajdował się w teczce pośród innych materiałów należących do abp. Bolesława Kominka i przez niego tworzonych, część z nich opatrzona jest jego autografem.

TREŚĆ W PORÓWNANIU Z OSTATECZNYM BRZMIENIEM ORĘDZIA

Podstawą analizy był rękopis, druga redakcja z odręcznymi dopiskami abp. Kominka i maszynopis z podpisami biskupów przechowywany w Kolonii²³. Tekst rękopisu stanowi 83% finalnego tekstu Orędzia. Różnice między oboma wersjami Orędzia można podzielić na trzy rodzaje: fragmenty rękopisu, które zostały w trakcie prac redakcyjnych usunięte z ostatecznej wersji dokumentu, fragmenty, które w trakcie prac nad tekstem finalnym zostały dodane, a w rękopisie ich nie ma oraz poprawki korektorskie, lingwistyczne i drobne korekty merytoryczne, szczególnie odnoszące się do nazw własnych.

¹⁹ Załącznik nr 2 „List do episkopatu Niemiec” do Listu Marii Winowskiej do Jana Nowaka Jeziorańskiego z 14 IX 1966 r., [w:] J. Nowak-Jeziorański, M. Winowska, *Korespondencja 1955-1989*, oprac. i wstępem opatrzył A. Nowak, Wrocław 2016, s. 173. Na temat autora relacji zwartej w załączniku nr 2 zob. W. Kucharski, *Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich, podsumowanie badań, nowe ustalenia i perspektywy badawcze*, [w druku].

²⁰ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Spuścizna po ks. Franciszku Mączyńskim, sygn. KsFm 11, Poczłtówka abp. Bolesława Kominka do ks. Franciszka Mączyńskiego, 8 X 1965 r., k. 142.

²¹ Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, S. Wyszyński, *Pro memoria*, 1965, k. 174.

²² Dokument nr 33, [w:] M. Białkowski, *Protokoły konferencji Polskich Ojców Soborowych. Zbiór dokumentów 1962-1965*, Lublin 2009, s. 579.

²³ Historisches Archiv des Erzbistums Köln, sygn. R 32048/65.

Orędzie początkowo nosiło tytuł: *Gemeinsamer Hirtenbrief der polnischen Bischöfe an Ihre deutschen Brüder im Christi Hirtenamt*²⁴. Już w drugiej redakcji sformułowanie „Gemeinsamer Hirtenbrief” zastąpiono słowem „Botschaft”.

W toku prac redakcyjnych nad Orędziem usunięto sześć obszerniejszych fragmentów, które znajdowały się w rękopisie:

- 1) „Vier Jahre hindurch haben wir mit Euch zusammen in ökumenischen Konzil in Vollsitzungen, in Kozils-Kommissionen und andererseits mit Euch Seite an Seite zusammen gewirkt. Diese vier Jahre gemeinsamer Arbeit, persönlicher Begegnungen und freier Aussprache haben uns Bischöfe beider Länder nähergebracht, vielleicht sogar näher als je zuvor. Gott sei dafür demütig gedankt”²⁵.
- 2) „Nach Ansicht einer polnischen Geschichtswissenschaftler erhielt Mieszko I das Taufsakrament am Karsamstag 966 in Mainz vom damaligen Mainzer Bischof. Diese letztere Tatsache kann jedoch nicht ganz genau bestätigt werden und wird von uns nur mit grosser Wahrscheinlichkeit angenommen”²⁶.
- 3) „Dieses imponierende Staatsgebilde, das von der Lausitz bis zum Bug und von der Ostseeküste bis nach Mähren gereicht hat, kann in erster Linie nur als bewusste Fortführung Karolingisch-ottonischer Überlieferungen im Osten verstanden und gewürdigt werden”²⁷.
- 4) „(Die alte römische Handelsstrasse [sic!] von Rom zum Baltikum reichend führte über Böhmen hunderte von Kilometern über polnische, slawische Westgebiete schon in vorchristlichen Zeiten)”²⁸.
- 5) „In den obenerwähnten Zeitschrift wird die Teilung Polens folgendermassen beurteilt: «Die entscheidende Belastung im deutsch-polnischen Verhältnis rührt zweifellos aus der massgeblichen Beteiligung Preussens an den polnischen Teilungen her... Diese Aufteilung Polens bildet ein einmaliges Ereignis, ein Unglück und ein Verhängnis für Europa. Sie bedeutet eine tiefe Zäsur in der Geschichte des europäischen Staatensystems und für ihre Rechtfertigung von preussischer Seite hat das Argument einer drohenden Annektierung ganz Polens durch Russland vor dem polnischen Urteil niemals Gnade gefunden. Wie sehr dann die preussische Polenpolitik des 19 Jahrhunderts zur Verfestigung dieser antipreussischen und antideutschen Haltung beigetragen hat, braucht nicht mehr wiederholt zu werden» (Europ. Begegnung, 1965 – 7/8 – s. 419)”²⁹.
- 6) „Wir sollten einander öfters besuchen um unsere beiderseitige Verhältnisse besser kennen zu lernen. Das alles sind wohl christliche Werke der geistigen Barmherzigkeit, die wir einander schuldig sind – und zwar in aller moderster, ganz aktueller Fassung. Wir müssen wohl Christi allergrösstes Gebot von der Nächstenliebe – und auch seine allerschwierigste Ausgabe, die Feindesliebe – ganz ernst nehmen und es über derzeit bestehende politischen Grenzen hinweg einfach versuchen zu vorzuleben. Wer soll es denn sonst tun, wenn nicht wir, Hirten des christlichen *Populus Dei*? Es scheint uns, dass wir es dem Evangelium Christi und eben unserem Volke Gottes als seine Hirten schuldig sind; nennt uns doch der große Völkerapostel einfach *forma gregis*”³⁰.

---

²⁴ PPIK, *Gemeinsamer Hirtenbrief der polnischen Bischöfe an ihre deutschen Brüder im Christi Hirtenamt*, Dezember 1965, rkps., k. 1.

²⁵ *Ibidem*, k. 1.

²⁶ *Ibidem*, k. 2-3.

²⁷ *Ibidem*, k. 5.

²⁸ *Ibidem*, k. 7.

²⁹ *Ibidem*, k. 15.

³⁰ *Ibidem*, k. 20.

Fragmenty nr 3, 4, 5, 6 zostały skreślone przez samego Bolesława Kominka przy drugiej redakcji tekstu³¹. Poza tym przy korekcie językowej skreślono dość dużo pojedynczych słów i sformułowań. Zmiany te jednak nie miały poważnego wpływu na treść Orędzia. Fragmenty nr 1 i 2 zostały usunięte w trzeciej lub czwartej redakcji, ale przed przekazaniem tekstu do recenzji biskupowi Kowalskiemu.

Autor rękopisu wykorzystał dwa obszernie cytaty z artykułu niemieckiego mediewisty Herberta Ludata (zob. nr 3, nr 5)³². Tekst ten miał bardziej charakter publicystyczny niż naukowy, niemniej stanowił pewną inspirację dla abp. Bolesława Kominka, chociaż z ostatecznej wersji większość cytatów została usunięta. Nie można dzisiaj rozstrzygnąć, czy wpływ na usunięcie tych fragmentów miała krytyczna opinia polskich historyków na temat niektórych prac Ludata³³, czy może była to sugestia osób, z którymi Kominek konsultował Orędzie.

Należy także zauważyć, że początkowo we fragmencie dotyczącym niemieckiej opozycji antyhitlerowskiej abp Kominek pośród niemieckich hierarchów, którzy zachowali się odpowiedzialnie wymienił wrocławskiego arcybiskupa kard. Adolfa Bertrama³⁴. Ostatecznie jego nazwisko nie znalazło się w *Orędziu* mimo że jak wiemy bp. Kazimierz Kowalski postulował umieszczenie go w tym fragmencie³⁵. Fragment ten został skreślony ręką Kominka przy drugiej redakcji tekstu. Natomiast już w drugiej redakcji abp. Kominek dopisał do Orędzia odręcznie fragment, który pozostał w dokumencie:

„Wir haben versucht, uns mit dem gesamten polnischen Gottesvolk auf die Tausendjahrfeier durch die sogenannte große Novenne unter dem hohen Patronat der allerseligsten Jungfrau Maria vorzubereiten. Neun Jahre hindurch (1957-1965) haben wir im Sinne des 'per Mariam ad Jesum' die Kanzel in ganz Polen aber auch die gesamte Seelsorge auf wichtige moderne Seelsorgeprobleme und soziale Aufgaben eingesetzt: Jugendseelsorge, sozialer Aufbau in Gerechtigkeit und Liebe, soziale Gefahren, nationale Gewissenserforschung, Ehe und Familienleben, katechetische Aufgaben und ähnliche.

Das ganze gläubige Volk nahm auch geistig regsamsten Anteil am ökumenischen Konzil durch Gebet, Opfer und Bußwerke. Während der Konzilssitzungen fanden jeweils in allen Pfarrgemeinden Bittandachten statt und das heilige Bild der Muttergottes sowie die Beichtstühle und Kommunionbänke in Częstochowa waren wochenlang belagert von Pfarrdelegationen aus ganz Polen, die durch persönliches Opfer und Gebet dem Konzil helfen wollten.

---

³¹ PPIK, Botschaft der polnischen Bischöfe an ihre deutschen Brüder im Christi Hirtenamt, Dezember 1965, [Redakcja nr 2], mps, k. 4, 5, 10, 14. *Ibidem*, k. 1.

³² H. Ludat, *Deutsch-polnische Beziehungen in Vergangenheit und Gegenwart*, „Europäische Begegnung“, t. 1965, nr 7/8, s. 412-419 (owe fragmenty są na stronach 417, 419)

³³ Zob. np. A. Gieysztor, [rec.] *Ludat Herbert, Bistum Lebus. Studien zur Gründungsfrage und zur Entstehung und Wirtschaftsgeschichte seiner schlesisch-polnischen Besitzungen. Weimar, Böhlau 1942*, „Przegląd Historyczny, t. 36 (1946), s. 169-174.

³⁴ PPIK, Gemeinsamer Hirtenbrief der polnischen Bischöfe an ihre deutschen Brüder im Christi Hirtenamt, Dezember 1965, rkps., k. 19.

³⁵ List biskupa chełmińskiego Kazimierza Kowalskiego do arcybiskupa Bolesława Kominka z uwagami na temat tekstu Orędzia i listu do episkopatu Austrii, 24 X 1965 r. [w:] *Wokół Orędzia...*, nr 1, s. 217.

Schließlich haben wir uns in diesem Jahr, dem letzten der großen Novenne, alle der Mutter Gottes geweiht, Bischöfe, Priester, Ordensleute sowie alle Stände unseres gläubigen Volkes. Vor den ungeheuren Gefahren moralischer und sozialer Art, welche die Seele unseres Volkes, aber auch seine biologische Existenz bedrohen, kann uns nur die Hilfe und Gnade unseres Erlösers retten, die wir durch die Vermittlung seiner Mutter, der Allerseligsten Jungfrau, herabflehen wollen. Voll kindlichen Vertrauens werfen wir uns in ihre Arme. Nur so können wir innerlich frei werden als dienende und zugleich freie Kinder – ja sogar als Sklaven 'Gottes' – wie es der h[ei]l[ige] Paulus nennt.

Wir bitten Sie, katholische Hirten des deutschen Volkes, versucht auf Ihre eigene Art und Weise unser christliches Millennium mitzufeiern, sei es durch Gebet, sei es durch einen besonderen Gedenktag. Für jede Geste dieser Art werden wir Ihnen dankbar sein³⁶.

Niestety nie dysponujemy dokładnymi informacjami, kiedy ten fragment został dopisany. Drugą redakcję bez wątplenia należy datować przed 24 października 1965 r, gdyż brakuje w niej jeszcze zmian wprowadzonych zgodnie z sugestiami biskupa Kowalskiego. Jednocześnie analizując uwagi biskupa chełmińskiego można stwierdzić, że nie recenzował on drugiej redakcji, ale kolejną wersję – trzecią³⁷. Oznacza to, że druga redakcja powstała bliżej połowy października. Treść dopisanego fragmentu związana jest przede wszystkim z „Wielką Nowenną”. Wydaje się to wskazywać, że dodanie tego tekstu do Orędzia mogło być zasugerowane przez prymasa Stefana Wyszyńskiego. Z dziennika prymasa wiadomo, że dwa dni po powrocie abp. Kominka z Fiuggi do Rzymu (15 października) prymas rozmawiał z Marią Winowską na temat uwag do projektu Orędzia do biskupów niemieckich „w opracowaniu abp. Kominka”³⁸. Jest to pierwsza adnotacja w dziennikach prymasa dotycząca zindywidualizowanego listu miłenijnego do biskupów niemieckich przygotowanego przez abp. Kominka. Można zatem wstępnie założyć, że analizie poddano pierwszą wersję tekstu. Przyjęcie takiego założenia oznaczałoby, że druga redakcja powstała po 15 października. Byłby to też moment dopisania powyższego fragmentu.

W rękopisie Orędzia zazwyczaj nazwy miejscowe zapisywano w języku niemieckim. Natomiast w wersji ostatecznej nazwy własne zapisywano w języku polskim, dodając nazwę w języku niemieckim w nawiasie.

Na koniec warto podkreślić, że już w rękopisie, zatem w pierwszej wersji tekstu znajdował się fragment:

„In diesem allerchristlichsten und zugleich sehr menschlichen Geist strecken wir unsere Hände zu Euch hin in den Bänken des zu Ende gehenden Konzils, **gewähren Vergebung und bitten um Vergebung** [podkreślenie WK]. Und wenn Ihr Deutsche Bischöfe und Konzilsväter, unsere ausgestreckten Hände brüderlich erfasst, dann erst können wir wohl mit ruhigem Gewissen in Polen auf ganz christliche Art unser Millennium feiern”³⁹.

³⁶ PPIK, Botschaft der polnischen Bischöfe an ihre deutschen Brüder im Christi Hirtenamt, Dezember 1965, mps/rkps., k. [13b].

³⁷ Sposób identyfikacji miejsca w recenzowanym przez biskupa Kowalskiego maszynopisie wskazuje, że czytał on maszynopis, w którym nie było już akapitu ze strony drugiej (Nach Ansicht einer polnischen...).

³⁸ AAW, S. Wyszyński, *Pro memoria*, 15 października 1965 r., k. 182, mps.

³⁹ PPIK, Gemeinsamer Hirtenbrief der polnischen Bischöfe an ihre deutschen Brüder im Christi Hirtenamt, Dezember 1965, rkps., k. 20.

Poza trzema drobnymi zmianami (wyróżnionymi w tekście podkreśleniem) w takim brzmieniu fragment ten znalazł się w ostatecznej wersji Orędzia.

NOWE, STARE HIPOTEZY

Głównym problemem badawczym dotyczącym okoliczności powstania Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich było rozstrzygnięcie kwestii autorstwa tekstu oraz ustalenie redaktorów i innych osób, które mogły mieć wpływ na ostateczny kształt tego przesłania i charakteru tych ingerencji. Od samego początku za głównego inicjatora powstania Orędzia uważano abp. Bolesława Kominka. Dał temu wyraz nawet Władysław Gomułka już 14 stycznia 1966 r. w swoim przemówieniu podczas posiedzenia Frontu Jedności Narodu, nazywając abp. Kominka „głównym autorem”, „głównym redaktorem” i „inspiratorem” Orędzia⁴⁰. Także w opracowaniach naukowych badacze, w zasadzie są zgodni w uznaniu autorstwa abp. Bolesława Kominka. Niemniej obok arcybiskupa wrocławskiego jako współautorów, redaktorów i konsultantów tekstu wymieniają z polskiej strony: prymasa Stefana Wyszyńskiego⁴¹, abp Karola Wojtyłę⁴², bp Kazimierza Kowalskiego⁴³, bp Bernarda Czaplińskiego⁴⁴, bp Jerzego Strobę i bp. Herberta Bednorza⁴⁵. Dodatkowo tekst Orędzia mieli przeczytać ks. dr Jan Puzio oraz prał. Walerian Meyszowicz⁴⁶. Natomiast ze strony niemieckiej wymieniano biskupów: Franza Hengsbacha z Essen, Ottona Spülbecka z Miśni i Josepha Schröffera z Eichstädt, Gerharda Schaffrana z Görlitz⁴⁷ oraz ks. Alfreda Sabischa⁴⁸, publicystów Waltera Dirksa⁴⁹ i Johanessa Schaufa⁵⁰.

W tym miejscu warto przypomnieć, że poza rękopisami Bolesława Kominka (rękopis Orędzia oraz odręczne poprawki i dopiski na drugiej redakcji Orędzia) dysponujemy jeszcze czterema źródłami dotyczącymi ingerencji w tekst Orędzia, a mianowicie: odręcznymi poprawkami na drugiej redakcji Orędzia niedokonanymi ręką Kominka (w dalszej części będę nazywał tego autora: „ręką A”)⁵¹, listem

⁴⁰ Film „List Biskupów”, reż. M. Bork, 2015, time: 29:00-29:20.

⁴¹ E. K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński. Biografia*, Kraków 2013, s. 538.

⁴² W. Kucharski, *Najważniejsze źródła...*, 177.

⁴³ P. Madajczyk, *Na drodze...*, s. 82-84.

⁴⁴ E. K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński...*, s. 543.

⁴⁵ Załącznik nr 2 „List do episkopatu Niemiec” do Listu Marii Winowskiej do Jana Nowaka Jeziorańskiego z 14 IX 1966 r., [w:] J. Nowak-Jeziorański, M. Winowska, *Korespondencja 1955-1989*, oprac. i wstępem opatrzył A. Nowak, Wrocław 2016, s. 174.

⁴⁶ W. Kucharski, *Najważniejsze źródła...*, s. 174.

⁴⁷ E. Heller, *Macht Kirche...*, s. 90, por. S. Gawlitta, *op. cit.*, s. 138-139.

⁴⁸ »Aus eigenem Entschluss und in eigener Verantwortung... ohne einen Auftrag von irgendeiner Seite«. *Römische Gespräche zwischen Alfred Sabisch und Erzbischof Kominek vor dem Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe 1965*, hrsg. J. Köhler, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte, t. 63 (2005), s. 153-185.

⁴⁹ E. Heller, *Macht Kirche...*, s. 91-92.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 92.

⁵¹ PPIK, Botschaft der polnischen Bischöfe an ihre deutschen Brüder im Christi Hirtenamt, Dezember 1965, mps/rkps.

bp. Kowalskiego⁵², maszynopisem Orędzia z naniesionymi poprawkami biskupów niemieckich⁵³ listem bp. Ottona Spülbecka z uwagami do tekstu⁵⁴ oraz listem bp Franza Hengsbacha z sugestią zmian w tekście⁵⁵.

Poniżej zestawiam rękopisy z tymi fragmentami, które zostały dopisane lub zmienione w trakcie prac redakcyjnych i znajdują się w finalnej wersji Orędzia, a brakuje ich w rękopisach abpa Kominka (autografie i dopiskach do drugiej redakcji), wraz z informacją na temat autora⁵⁶. Zaznaczam przy tym, że pewne fragmenty istniejące w rękopisie w trakcie prac redakcyjnych zostały skreślone. Jeśli jednak w miejsce skreśleń nie dopisano żadnych nowych sformułowań, to trudno jest ustalić, kto odpowiada za usunięcie tekstu⁵⁷. Nie uwzględniam w poniższej tabeli także zmian interpunkcyjnych.

Nr karty ⁵⁸	Zapis w rękopisach abp. Kominka	Zapis w wersji finalnej (dopisany fragment – pogrubiony)	Autor zmiany
1	[...] auch mit Hilfe Gottes unsere beiden Völker im einander noch näher bringen.	[...] auch mit Hilfe Gottes unsere beiden Völker im gegenseitigen Dialog einander noch näher bringen	
1	Erzherzog	Herzog	bp Kowalski
2	Slavenaposteln	christliche apostel	
2	Johannes XIII	Silvester II	
2	Gnesen (Gniezno)	Gniezno (Gnesen)	
2	Gnesen	Gniezno	
2	unverändert wenigstens formell	Weiterhin	biskupi niemieccy
2	Adalbert (św. Wojciech)	Wojciech-Adalbert	
2	fand	erlitten hatte	bp Kowalski
2	Wegs	Weges	bp Kowalski
2	Gnesen	Gniezno	
2	Das sind die geschichtlichen Anfänge des polnischen christlichen Polens	Das sind die geschichtlichen Anfänge des christlichen Polens	biskupi niemieccy

⁵² List biskupa chełmińskiego Kazimierza Kowalskiego do arcybiskupa Bolesława Kominka z uwagami na temat tekstu Orędzia i listu do episkopatu Austrii, 24 X 1965 r. [w:] *Wokół Orędzia...*, nr 1, s. 216-219.

⁵³ AAN, UdsW, sygn. 78/41, Botschaft der polnischen Bischöfe an Ihre deutschen Brüder in Christi Hirtenamt, 28 X 1965, k. 34-43.

⁵⁴ PPIK, 1965, List biskupa Otto Spüllbecka do abp Bolesława Kominka, Rzym, 27 X 1965 r., bp.

⁵⁵ PPIK, 1965, List biskupa Franza Hengsbacha do abp Bolesława Kominka, Rzym, 28 X 1965 r., bp.

⁵⁶ Pomijam literówki i zmiany interpunkcji.

⁵⁷ Fragmentów skreślonych nie zaznaczam w tabeli, jeśli nie jest znany autor skreśleń.

⁵⁸ Nr kart odnoszą się do finalnej wersji Orędzia – maszynopisu podpisanego przez polskich biskupów. Jako podstawę do porównania tekstów przyjąłem wydanie krytyczne *Orędzie biskupów polskich do ich niemieckich braci w chrystusowy urządzie pasterskim*, oprac. i przyg. do druku W. Kucharski, współpraca J. Giel, P. Przybylska-Moskwa, [w:] *Wokół Orędzia...*, s. 383-430.

2	staatlichen Souveränität	staatlichen Einheit	
2/3	Auf diesen Fundamenten christlich, kirchlich, national und staatlich zugleich - wurde durch alle Generationen hindurch weiter ausgebaut von Herrschern, Königen, und Bischöfen und Priestern 1000 Jahre hindurch.	Auf diesen Fundamenten – christlich, kirchlich, national und staatlich zugleich - wurde sie durch alle Generationen weiter ausgebaut von Herrschern, Königen, Bischöfen und Priestern 1000 Jahre hindurch.	
3	polnisch ist gleich katholisch	polnisch ist zugleich katholisch	
3	Aus ihr heraus entstand auch der polnische Religionsstil, in dem seit Anfang an das religiöse mit dem nationalen eng verwoben und verwachsen ist.	Aus ihr heraus entstand auch der polnische Religionsstil, in dem seit Anfang an das religiöse mit dem nationalen eng verwoben und verwachsen ist, mit allen positiven, aber auch negativen Seiten dieses Problems.	
3	Die Legende bringt sein Entstehen mit dem h[ei][l]igen Wojciech zusammen, ähnlich wie sie es mit den polnischen weißen Adlern im Nest von Gnesen tut.	Die Tradition bringt sein Entstehen mit dem h[ei][l]igen Wojciech zusammen, ähnlich wie die Legende es mit den polnischen weißen Adlern im Nest von Gnesen tut.	bp Kowalski
3	Volkslegenden	Traditionen und Volkslegenden	bp Kowlaski
3	die das	welche die	ręka A
4	[...] und durch die bewundernswert geschickte Mieszko I. [...]	[...] und durch die bewundernswert geschickte Politik Mieszko I. [...]	ręka A
4	Jahrhundert	Jahrhunderten	biskupi niemieccy
4	[...] brachte im Mittelalter in jeder Hinsicht einen regen [...]	brachte im Mittelalter einen in jeder Hinsicht regen	biskupi niemieccy
4	Brak	Anfangs	ręka A
5	Krakau	Kraków	
5	ungeheure	Große	biskupi niemieccy
5	riesigen	Großen	biskupi niemieccy
5	Krakau	Kraków	
5	Veit Stoss aus Nürnberg	Veit Stoss aus Nürnberg (Wit Stwosz)	
5	[...] der sein ganzes Leben [...]	[...] der fast sein ganzes Leben [...]	
5	Krakau	Kraków	
5	[...] seine Werke	seine Werke dort	bp Spülbeck
5	Krakau	Kraków	
5	großen Wohltäter	Brüder	
5	Kulturträger	Boten der wahren Kultur zu ihnen kamen	bp Kowalski
6	Brak	Besonders	ręka A
6	heilige Hedwig [...]	heilige Hedwig (Jadwiga) [...]	
6	Heinrich des Bärtigen	Heinrich des Bärtigen (Brodaty)	

6	nachmalige Äbtissin	Gründerin	
6	Trebnitz	Trzebnica (Trebnitz)	bp Hengsbach
6	Nach ihrem Tode und ihrer baldigen Heiligsprechung strömten ohne Unterlaß Scharen des polnischen Volkes zu ihrer Grabstätte in Trzebnica	Nach ihrem Tode und ihrer baldigen Heiligsprechung strömten ohne Unterlaß Scharen des polnischen und deutschen Volkes zu ihrer Grabstätte in Trzebnica	
6	nationalistischen Leuten	nationalistischen Fanatikern	bp Kowalski
7	saubere	Lautered	bp Spülbeck
7	saubere	Reine	bp Spülbeck
7	und diese	;dieser	
7	Adalbert-Wojciech	Wojciech-Adalbert	
7	Bischof Stanislaus von Krakau	Bischof Stanislaus Szczepanowski von Kraków	
7	jähzornigen König Bolesław dem Verwegenen	König Bolesław dem Verwegenen	
7	Krakau	Kraków	
8	St. Wojciech-Kirche (St. Adalbert)	H[ei]l[igen] Wojciech-Kirche (H[ei]l[igen] Adalbert[-Kirche])	
8	Krakau	Kraków	
8	Gnesen	Gniezno	
8	Brak	und die selige Jolanta	bp Kowalski
8	Krakau	Kraków	
8	Jesuitennovize	Jesuitennowize	biskupi niemieccy
8	Krakau	Kraków	
8	St. Andreas Bobola	H[ei]l[ige] Andreas Bobola	
9	20 polnische Kandidaten	30 polnische Kandidaten	
9	Krakau	Kraków	
9	Kasimir dem Großen	Kasimir dem Großen (Kazimierz Wielki)	
9	Krakau	Kraków	
9	Wratlavia, Racibor, Gliwice, Głogów, Nysa, Opole	Wratlavia (Breslau), Raciborz (Ratibor), Gliwice (Gleiwitz), Głogów (Glogau), Nysa (Neisse), Opole (Oppeln)	bp Hengsbach
9	Nicolaus Copernicus – Polonus	Nicolaus Kopernik (Copernicus)	
9	Brak	Er studierte in Kraków Astronomie beim Professor Martin Bylica.	ręka A
9	Unter ihnen befindet sich der berühmte Paulus Włodkowic	Unter ihnen befindet sich auch der berühmte Paulus Włodkowic	ręka A
10	den Kreuzritterorden	die deutschen Ordensritter, die sogenannten „Kreuzritter“	biskupi niemieccy
10	Aus den Kreuzrittern	Aus dem Siedlungsgebiet der „Kreuzrittern“	biskupi niemieccy

10	sind später Preußen entstanden	sind später jene Preußen hervorgegangen	bp Spülbeck
10	und schließlich Hitler	und schließlich Hitler als Endpunkt	
11	[...] und zweifellos nicht zu Unrecht [...]	[...] und zweifellos nicht ganz zu Unrecht [...]	
11	[...] bis zum äußersten geschwächt begann es wieder unter größten Schwierigkeiten seine neue eigenstaatliche Existenz...	[...] bis zum äußersten geschwächt begann es damals wieder unter größten Schwierigkeiten eine neue eigenstaatliche Existenz...	
11	An die 6 Millionen	Über 6 Millionen	biskupi niemieccy
11/12	Brak	Hunderte von Priestern und zehntausende von Zivilpersonen wurden bei Ausbruch des Krieges an Ort und Stelle erschossen (278 Priester in einer einzigen Diözese Kulm). Die Diözese Włocławek allein verlor im Kriege 48% ihrer Priester, die Diözese Kulm 47%.	bp Kowalski
12	Brak	Viele andere waren ausgesiedelt. Alle Mittel- und höheren Schulen waren geschlossen. Die Priesterseminarien waren aufgehoben.	
13	Ist	Brak	
13	die westliche Oder – Neiße Grenze für Deutschland, wie wir wohl verstehen, eine äußerst bittere Frucht des letzten Massenvernichtungskrieges	die polnische Westgrenze an Oder – und Neiße ist , wie wir wohl verstehen, für Deutschland eine äußerst bittere Frucht des letzten Massenvernichtungskrieges	
13	auf interalliierten Befehl in Potsdam 1945! - geschehen	auf interalliierten Befehl der Siegermächte - Potsdam 1945! – geschehen	bp Kowalski
13	Brak	Ein großer Teil der Bevölkerung hatte diese Gebiete aus Furcht vor der russischen Front verlassen und war nach dem Westen geflüchtet.	bp Kowalski
13	[...] eine Existenzfrage (keine „größerer Lebensraum“ frage) [...]	[...] ist es eine Existenzfrage (keine Frage „größeren Lebensraumes!“) [...]	
13	Und	Aber	
13	Potsdamer Westgebiete	“Postdamer [sic!] Westgebiete”	
14	wie apokalyptische Reiter	und zwar hin und zurück wie apokalyptische Reiter	
14	Seuchen und Tod u[nd] Tränen	Seuchen und Tränen, u[nd] Tod	
14	Auch	Eine	bp Spülbeck
14	Und	wir wissen, daß	
14	(Lichtenberg, Metzger, Klausener und anderen)	(Lichtenberg, Metzger, Klausener und viele andere)	

14	Euch	Ihnen	bp Kowalski
15	Beichtstühle und Kommunionbänke	Beichtstühle und Kommunionbänke in Częstochowa	
16	Schließlich haben in diesem Jahr [...]	Schließlich haben wir uns in diesem Jahr [...]	
16	Brak	Sowie	
16	Brak	Überbringen Sie auch, wir bitten Sie darum, unsere Grüße und Dank den deutschen evangelischen Brüdern, die sich mit uns und mit Ihnen abmühen, Lösungen für unsere Schwierigkeiten zu finden.	
16	Euch	Ihnen	bp Kowalski
16	Ihr	Sie	
17	Wir Euch dazu herzlichst ein	Wir laden Sie dazu herzlichst nach Polen ein	
17	Brak	die Regina Mundi und Mater Ecclesiae.	

Z 94 zidentyfikowanych fragmentów, które zostały zmienione, nie udało się z określić autora dla 58. Możliwe przy tym, że autorem części zmian i dopisków był sam Bolesław Kominek. Gdyby przyjąć ustalenia Edith Heller odnośnie do udziału Waltera Dirksa w korekcie językowej Orędzia⁵⁹, kilka modyfikacji redaktorskich o wybitnie językowym charakterze można by przypisywać właśnie jemu.

Z owych 58 zmian, wprowadzonych przez nieokreślonego autora 23 dotyczy skorygowania nazwy własnej, głównie toponimów, choć nie tylko, przez dodanie nazwy w języku polskim lub zastąpienie nazwy niemieckiej nazwą w języku polskim. Wydaje się, że autorem tych zmian był Polak. Zmiany te w większości zostały wprowadzone po 28 października, czyli już po korekcie dokonanej przez biskupów niemieckich.

W trzech przypadkach skorygowano błąd merytoryczny autora rękopisu. W pierwotnej wersji ustanowienie metropolii gnieźnieńskiej błędnie zadatowano na okres pontyfikatu Jana XIII, w finalnej wersji podano poprawnie imię Sylwestra II. Wadliwie określono również św. Jadwigę Śląską jako opatkę – *nachmalige Äbtissin* – klasztoru cysterskiego w Trzebnicy. Księżna nigdy opatką nie była i do wersji finalnej wprowadzono poprawne określenie „założycielka” – *Gründerin*. Błędnie podano również liczbę sług bożych, których procesy beatyfikacyjne były w toku w momencie pisania Orędzia. W przypadku pierwszej i trzeciej zmiany można przyjąć, że autorem korekty był Polak. Skorygowanie określenia dotyczącego św. Jadwigi mogło być dokonane zarówno przez Polaka, jak i Niemca. Zważywszy, że wszystkie te zmiany wprowadzono dopiero na etapie trzeciej lub późniejszych redakcji, zatem miało to miejsce po 15 października. Dwie pierwsze korekty wprowadzono przed 28 października, gdyż zmiany te były już uwzględnione w maszynopisie recenzowanym przez biskupów

⁵⁹ E. Heller, *Macht Kirche Politik...*, s. 91-92; por. S. Gawlitta, *op. cit.*, s. 159-160.

niemieckich⁶⁰. Natomiast ostatnia korekta naniesiona jest na maszynopis recenzowany przez biskupów niemieckich. Błędy te mógłby dostrzec biskup pomocniczy wrocławski Wincenty Urban, historyk Kościoła, który w październiku był w Rzymie. Nie ma jednak żadnych dowodów wskazujących na to, że czytał maszynopis Orędzia.

Niemniej z zestawienia wynika, że poza zmianami zaproponowanymi przez bp. Kowalskiego, jedynie zdanie odnoszące się do ewangelików: *Überbringen Sie auch, wir bitten Sie darum, unsere Grüße und Dank den deutschen evangelischen Brüdern, die sich mit uns und mit Ihnen abmühen, Lösungen für unsere Schwierigkeiten zu finden* miało większe znaczenie dla treści dokumentu. Pewne światło na autorstwo tego fragmentu rzuca relacja ks. Michała Czajkowskiego, który sugerował, że fragment ten dopisał sam abp Kominek mimo oporów prymasa Wyszyńskiego⁶¹. Ostateczne rozstrzygnięcie tej kwestii pozostaje na razie postulatem badawczym.

Podobnie nierozstrzygnięta na tym etapie badań pozostaje kwestia identyfikacji „ręki A”. Zaproponowane przez tego autora uzupełnienie na temat astronoma Marcina Bylicy zdaje się wskazywać, że mamy do czynienia z Polakiem, historykiem, albo osobą z Krakowa, znającą historię Uniwersytetu Jagiellońskiego. Czy mógł tą osobą być np. abp Karol Wojtyła pozostaje na razie nierozstrzygnięte, choć dukt tego pisma zdaje się nie należeć do przyszłego papieża.

Odnalezienie rękopisu pozwala ponownie podjąć próbę rozstrzygnięcia roli prymasa Stefana Wyszyńskiego w powstaniu tekstu Orędzia. Prymas trzykrotnie poruszał temat Orędzia w rozmowach z Marią Winowską⁶². Dodatkowo w *Pro memoria* kilkakrotnie odnotował wzmianki na temat swoich rozmów z biskupami niemieckimi i na temat relacji polsko-niemieckich (4 października, 5 października, 3 listopada, 11 listopada, 14 listopada, 17 listopada, 18 listopada, 29 listopada, 1 grudnia)⁶³. Z tych wszystkich zapisek dwie notatki: z 15 i 22 października wprost dotyczą treści listu do biskupów niemieckich. W pierwszej z nich prymas odnotował: „Dr. M. Winowska sprawy wydawnicze. Uwagi dotyczące projektu listu do Episkopatu niem. W opracowaniu abp. Kominka”⁶⁴. Jest to dość enigmatyczna informacja. Jednak jak wyżej wskazałem, koincydencja czasowa powstania tej zapiski z momentem powrotu abp. Kominka z Fiuggi i przypuszczalnie z wykonaniem drugiej redakcji Orędzia pozwala na sformułowanie hipotezy odnośnie do wpływu prymasa na dopisanie fragmentu dotyczącego „Wielkiej Nowenny”. Natomiast druga brzmi: „M. Winowska – projekt listu do Episkopatu Niemiec” i zdaje się mieć związek z trzecią redakcją Orędzia⁶⁵. Brak natomiast podstaw źródłowych do formułowania przypuszczeń odnośnie do

⁶⁰ AAN, UdsW, sygn. 78/41, Botschaft der polnischen Bischöfe an Ihre deutschen Brüder in Christi Hirtenamt, 28 X 1965, k. 34, 37, 38.

⁶¹ Wyciąg z informacji dostarczonej przez tajnego współpracownika o pseudonimie „Jankowski” dotyczący okoliczności powstania Orędzia, 21 III 1967 r., [w:] *Wokół Orędzia...*, nr 38, s. 295.

⁶² 15 października, 22 października 11 listopada – zob. AAW, S. Wyszyński, *Pro memoria*, 1965 r., k. 182, 185, 199, mps.

⁶³ W. Kucharski, *Czy kardynał Stefan Wyszyński był współautorem orędzia do biskupów niemieckich? Uwagi do rozważań Ewy K. Czackowskiej*, „Przegląd Zachodni”, 2017, nr 1, s. 226-227.

⁶⁴ AAW, S. Wyszyński, *Pro memoria*, 15 października 1965 r., k. 182, mps.

⁶⁵ *Ibidem*, 22 października 1965 r., k. 185, mps.

innych ingerencji prymasa Wyszyńskiego w tekst Orędzia. Należy przy tym podkreślić, że zachowany rękopis pozwala założyć, że prymas nie wnosił zastrzeżeń do idei listu ani formuły pojednawczej zaproponowanej przez abp. Kominka, jak próbował sugerować Hansjakob Stehle⁶⁶. Wszak ów najbardziej znany i dla ówczesnego społeczeństwa kontrowersyjny fragment – „przebaczymy i prosimy o przebaczenie” – pozostał niezmienny od pierwszej do finalnej wersji Orędzia.

Nie do utrzymania są także sugestie niektórych badaczy⁶⁷, że powstał polsko-niemiecki komitet redagujący tekst Orędzia. Bez wątplenia powstała grupa robocza złożona z polskich i niemieckich biskupów (abp. Kominek nazywał ją *Colloquium charatativum*), nadzorowana przez kardynałów Wyszyńskiego i Döpfnera, prowadząca rozmowy na temat relacji polsko-niemieckich, czy też ściślej relacji Kościołów w Polsce i w Niemczech⁶⁸. Zachowane materiały wskazują, że biskupi niemieccy byli jedynie informowani o przygotowanym tekście, a po jego napisaniu zostali poproszeni o wniesienie uwag, ale ich propozycje redakcyjne miały charakter kosmetyczny.

Wydaje się również, że można odrzucić hipotezy badaczy sugerujących, że Orędzie powstawało przez kilka miesięcy, a nawet lat⁶⁹. Choć, jak wskazywał Robert Żurek, bez wątplenia wpływ na jego treść mogło mieć przygotowane pięć lat wcześniej przez abp. Kominka przemówienie dla *Pax Christi*, gdyż jego maszynopis znalazłem wśród materiałów roboczych wrocławskiego arcybiskupa w Polskim Papieskim Instytucie Kościelnym w Rzymie. Niemniej w Orędziu nie było ono wprost cytowane. Zatem zbieżności z wcześniejszymi tekstami świadczą jedynie o konsekwentnym sposobie myślenia abp. Kominka o relacjach polsko-niemieckich opartych na dialogu. Nie znajduję także uzasadnienia do tezy Jana Żaryna, że Orędzie było redagowane przez dwa lata⁷⁰. Pewną wątpliwość wzbudza również relacja Hansjakoba Stehlego, z której wynika, że Kominek pracował nad Orędziem od kwietnia 1965 r.⁷¹ Niemiecki dziennikarz, pisząc *post factum*, sformułował ową sugestię bardzo enigmatycznie: „Już w kwietniu 1965 r., kiedy złożyłem Kominkowi wizytę w Rzymie, rozważał on ideę tego rodzaju inicjatywy”⁷². Przypuszczalnie abp Kominek myślał o jakiś działaniach wobec Kościoła w Niemczech lub szerzej niemieckiego społeczeństwa, ale zachowany rękopis wyraźnie dowodzi, że tekst powstał w jednym momencie, we Włoszech.

---

⁶⁶ H. Stehle, *La Pologne tourmentée fête millénaire*, „Études”, 1966, nr 6, s. 792. Por. B. Kerski, R. Żurek, *op. cit.*, s. 27-29.

⁶⁷ E. K. Czaczkowska, *Rola kardynała Stefana Wyszyńskiego w powstaniu Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich. Nieznane dokumenty w Archiwum Prymasa Polski*, „Przegląd Zachodni”, 2016, nr 3, s. 195.

⁶⁸ S. Gawlitta, *op. cit.*, s. 138-139.

⁶⁹ B. Kerski, R. Żurek, *op. cit.*, s. 22.

⁷⁰ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003, s. 235.

⁷¹ H. Stehle, „Versuchen wir zu vergessen”. *Warum deutsche Bischöfe nicht gleich in die Hand der Polen einschlugen*, „Die Zeit”, 1990, nr 46; por. J. Rydel, *Nowe elementy mozaiki. Nieznane niemieckie dokumenty dyplomatyczne o Liście Biskupów z 1965 roku*, „Więź”, 2011, I, s. 103.

⁷² H. Stehle, *Seit 1960. Der mühsame katholische Dialog über die Gränze*, [w:] *Ungewöhnliche Normalisierung Beziehungen der Bundesrepublik Deutschland zu Polen*, red. W. Plum, Bonn 1984, s. 158.

Dzięki zachowanemu rękopisowi można również odrzucić sugestię dotyczące wpływu tzw. Memorandum Wschodniego Kościoła Ewangelickiego Niemczech na Orędzie. Nie do obrony są niezwykle pociągające sugestię Hansajakoba Stehlego⁷³, którym sam uległem we wcześniejszych pracach⁷⁴, że abp. Kominek planował początkowo przygotować Orędzie do ewangelików oraz dość sztapmowe zaproszenie na obchody milenijne do episkopatu Niemiec i dopiero w wyniku dyskusji z biskupami niemieckimi połączono oba teksty w jeden. Orędzie od początku zaadresowane było do biskupów niemieckich. W momencie jego pisania arcybiskup wrocławski nie wiedział o wystosowaniu Memorandum Wschodniego, w związku z tym brak w rękopisie jakiegokolwiek wzmianki na temat ewangelików. Fragment ten został dodany dopiero w trzeciej lub w czwartej redakcji, przed 28 października 1965 r.⁷⁵

Podsumowując należy stwierdzić, że odnaleziony rękopis dowodzi bezsprzecznie, że autorem tekstu Orędzia był arcybiskup wrocławski Bolesław Kominek. Tekst napisał odręcznie w języku niemieckim. Zachowane źródło zdaje się potwierdzić relacje świadków, że tekst powstał w krótkim czasie w domu sióstr elżbietanek we Fiuggi między 7 a 13 października 1965 r. Należy również zauważyć, że treść Orędzia w kolejnych redakcjach została zmieniona jedynie w 17%, przy czym większość zmian wprowadził sam abp Kominek (ok 10%). Oznacza to, że ponad 93% finalnej wersji Orędzia napisane zostało ręką abp Bolesława Kominka. Istotne dodatkowe treści zaproponował bp Kazimierz Kowalski. Pozostałe zmiany, w tym sugestię biskupów niemieckich, nie wpłynęły w znaczący sposób na przesłanie zawarte w Orędziu. Już w pierwszej wersji znalazło się słynne zdanie „przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. Wpływ na treść Orędzia mógł mieć prymas Stefan Wyszyński, polegał on na zasugerowaniu dodania fragmentu poświęconego okresowi Wielkiej Nowenny. Fragment ten napisał abp Kominek. Nie wykluczam przy tym udziału prymasa w sformułowaniu założeń do całego dokumentu, kwestia ta wymaga dalszych badań. Nie miało natomiast wpływu na Orędzie tzw. Memorandum Wschodnie *EKD*, gdyż dokument od samego początku skierowany był do biskupów katolickich w Niemczech i brak w rękopisie jakiegokolwiek odniesienia do niemieckich ewangelików oraz Memorandum Wschodniego. Dalszych badań wymaga ustalenie wszystkich osób zaangażowanych w konsultowanie tekstu Orędzia, ustalenie dokładnie form konsultacji z biskupami niemieckimi oraz źródeł, którymi inspirował się autor przy pisaniu tekstu.

Dr Wojciech Kucharski, Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”, Wrocław (wojciech.kucharski@zajezdnia.org)

Słowa kluczowe: Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich, pojednanie polsko-niemieckie, abp Bolesław Kominek, listy milenijne, wymiana listów między episkopatami Polski i Niemiec

Keywords: Address of the Polish Bishops to the German Bishops, Polish-German reconciliation, Archbishop Bolesław Kominek, millennial letters, exchange of letters between Polish and German episcopates

⁷³ H. Stehle, *La Pologne tourmentée fête millénaire...*, s. 791; *Dokumenty*, wyb. i oprac. W Kucharski, D. Misiejuk, [w:] *Wokół Orędzia...*, nr 35, s. 289-291.

⁷⁴ W. Kucharski, *Najważniejsze źródła...*, s. 177.

⁷⁵ Fragment ten znajduje się w maszynopisie recenzowanym przez biskupów niemieckich.

ABSTRACT

The finding of the manuscript of the conciliatory Address of the Polish Bishops to the German Bishops of 1965 allows to reconsider a number of issues related to the circumstances of the creation of this fundamental text for Polish-German relations.

The aim of the article is to present a new source and compare it with the final version signed by the Polish bishops on 18 November 1965 and communicated to the German bishops.

The research problem is to re-address issues related to the authorship of this text and the circumstances of its creation. The new source makes it possible to verify hypotheses about the time and place of the origin of the Address of the Polish Bishops to the German Bishops and determine to what extent the text was influenced by other persons alongside Archbishop Bolesław Kominek.

The author performs a comparative analysis of the original and final text, and using methods of source analysis verifies the process of the creation of the Address.

NASZE WYDAWNICTWA

INSTYTUT ZACHODNI

ul. Mostowa 27, 61-854 Poznań

tel. +61 852 28 54

fax +61 852 49 05

e-mail: wydawnictwo@iz.poznan.pl

Bogumił Rudawski

Grabież mienia w Kraju Warty 1939-1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu

Instytut Zachodni

Poznań 2018

ISBN 978-83-61736-77-6

ISSN 0860-2913

281 ss., fotografie

Aneks z wykazem firm skonfiskowanych przez Urząd Powierniczy w Poznaniu

Streszczenie w języku angielskim

Autor korzystając z ogromnej bazy źródłowej zgromadzonej podczas kwerendy w archiwach państwowych w Polsce i w Niemczech przedstawia zjawisko grabieży mienia, „które było powszechnym doświadczeniem wojennej rzeczywistości lat 1939-1945 w Polsce. Grabież trwała nieustannie przez cały okres okupacji i była zaplanowanym elementem niszczenia egzystencji ludzi. Już od początku okupacji nakładano na obywateli polskich różne ograniczenia majątkowe oraz zajmowano ich mienie na drodze rekwizycji i konfiskat. Grabież mienia w Kraju Warty, podobnie jak na całym obszarze Polski zajętej przez III Rzeszę, miała charakter masowy i przybrała dwie zasadnicze formy – rabunku pozainstytucjonalnego, w którym aktywni byli przez cały okres okupacji niemieccy funkcjonariusze oraz niemieccy cywile oraz grabieży oficjalnej, ujętej w struktury organizacyjne. Bardziej dotkliwa okazała się ta druga forma wywłaszczeń dokonywana przez specjalnie w tym celu ustanowione instytucje niemieckiej administracji państwowej, które organizowały i przeprowadzały konfiskaty majątku Polaków. Spośród nich najważniejszą instytucją był Główny Urząd Powierniczy Wschód (Haupttreuhandstelle Ost, HTO), który objął swym działaniem polskie ziemie inkorporowane do Niemiec oraz częściowo Rzeszę Niemiecką. HTO posiadał sieć ekspozytur – Urzędów Powierniczych, które działały w poszczególnych jednostkach ziem wcielonych. Dla Kraju Warty ustanowiono Urząd Powierniczy w Poznaniu (Treuhandstelle Posen) wraz z filią w Łodzi.

Grabieżcza polityka administracji powierniczej spowodowała zupełne zniszczenie podstaw gospodarki prywatnej i przedwojennej struktury własnościowej. Bezwzględna gospodarcza eksploatacja objęła wszystkie dziedziny życia społeczno-gospodarczego i zrujnowała w wysokim stopniu polski dorobek narodowy oraz prywatny większości polskich rodzin. Do szkód materialnych należy dodać szkody moralne. Polacy wykluczeni z uczestnictwa w życiu politycznym, kulturalnym i gospodarczym byli wykorzystywani w niemieckich przedsiębiorstwach jako tania siła robocza.